

В'ячеслав СТАНІСЛАВСЬКИЙ,

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії України середніх віків
та раннього нового часу
Інституту історії України НАН України,
Київ, Україна

Viacheslav STANISLAVSKYI,

PhD in History, Senior Researcher
at the Department of History of Ukraine
of the Middle Age and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

e-mail: vvslavaua@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4688-5978>

Відхід російських військ з теренів Речі Посполитої 1706 р. і позиція Стамбулу під час Великої Північної війни

У статті висвітлено воєнно-політичну ситуацію під час Великої Північної війни в першій половині 1706 р. і реагування на неї верхівки Османської імперії. На той момент основні сили російської армії були вимушені рятуватися із заблокованого шведами Гродно, зазнавали поразки й українські сили, які їй допомагали, а царська влада готувала до оборони Києва. Проаналізовано інформацію з листів єрусалимського патріарха Досифея II та кесарійського митрополита Хрисанфа щодо реакції верхівки Оттоманської Порту на новини про відступ московитів з території Речі Посполитої. З'ясовано, що Стамбул дуже позитивно сприйняв звістки про ці події, зокрема про зникнення загрози для Кам'янець-Подільського від окупації міста царськими силами. Для розуміння напруги, що існувала в Порті щодо Московської держави, залучено матеріали про діяльність французького дипломатичного представника, зусилля кримської верхівки та угорців, які намагалися спрямувати османів на війну з московитами. Турки натомість, як відомо, не виявляли готовності до такого конфлікту. Подальший розвиток подій залежав значною мірою від рішення шведського короля. Недавні архівні знахідки свідчать про те, що можливими вважалися варіанти руху його сил до Києва чи Кам'янець-Подільського, але жоден із них не реалізувався.

Ключові слова: Московська держава, Річ Посполита, Османська імперія, Київ, Кам'янець-Подільський, Досифей II, Петро Толстой, Шарль де Ферріоль.

The Withdrawal of Russian Troops from the Territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1706 and Istanbul's Position during the Great Northern War

The article describes the military-political situation during the Great Northern War, in the first half of 1706, and the reaction of the top leadership of the Ottoman Empire to it. At that time, the main forces of the Russian army were blocked by the Swedes in the Grodno area, which could have had critical consequences both for this army and for the Russian state as a whole. The troops of the tsar's ally, Augustus II the Strong, were defeated. The Russian army was forced to retreat. Ukrainian troops, which were assisting the Russians, also suffered significant defeats. The tsarist government was preparing Kyiv for defense, where the Pechersk Fortress was being built. Information from letters from Patriarch Dositheus II of Jerusalem to the Russian ambassador Pyotr Tolstoy and Metropolitan Chrysanthus of Caesarea regarding the reaction of the top brass of the Ottoman Empire to the news of the Russian retreat from the territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth is being introduced into scientific circulation: about the joy of the Turks over the return of the Ukrainian lands on the Right Bank by Peter I to the Poles, in particular because they were afraid that the tsar would seize Kamianets-Podilskyi; about the withdrawal of Moscow troops from Polish territories to Smolensk and the Cossacks to the Motherland; about Charles XII's intention to move with troops to Kamianets-Podilskyi or to Kyiv. The reactions of the Turkish authorities are shown against the backdrop of the active measures of the French ambassador Charles de Ferriol, the leaders of the Crimean Khanate, and the Hungarian representatives of Prince Ferenc II Rákóczi, who tried to direct the Ottoman Empire to war with the Russian state. The erroneous information in the letters of Dositheus II regarding the abandonment of Right-Bank Ukraine by Russian troops is also shown — these territories remained under the control

of Hetman Ivan Mazepa. The further development of events depended largely on the decision of the Swedish king. Possible options were considered for the movement of his military forces to Kyiv or Kamianets-Podilskyi. Despite this, families of influential representatives of the Polish-Lithuanian Commonwealth found refuge from the war in the city in Podillia. However, none of the above-mentioned directions of Charles XII's campaign was implemented.

Keywords: *Moscovite State, Polish-Lithuanian Commonwealth, Ottoman Empire, Kyiv, Kamianets-Podilskyi, Dositheus II, Pyotr Tolstoy, Charles de Ferriol.*

Події Великої Північної війни значною мірою стосувалися теренів Речі Посполитої, але реакція на них активно проявлялася і в Османській імперії. Зокрема, у Стамбулі переймалися можливою загрозою від московитів для Кам'янця-Подільського. Попередні авторські розвідки були присвячені 1704–1705 рр.¹, а подальше студіювання документації московського посольства в Туреччині, яке працювало на початку 18 ст., дало змогу виявити кілька документів за 1706 р., що стосуються тих самих питань. Це, зокрема, три листи єрусалимського патріарха Досифея II до царського посла Петра Толстого від 29 травня, 6 червня, 1 липня 1706 р. та лист від кесарійського митрополита Хрисанфа від 18 червня, пересланий патріархом до того ж посла 28 липня 1706 р. У цих документах йдеться про повернення Петром I Правобережжя полякам та радість турків з цього приводу, зокрема тому, що вони боялися, аби цар не захопив Кам'янець-Подільський; про відхід московських військ з польських теренів до Смоленська й козаків на батьківщину; про намір Карла XII рухатися з військами до Кам'янця-Подільського чи до Києва.

Інтерпретація зазначених матеріалів потребує розгляду широких політичних і воєнних контекстів. Причини цього полягають не лише в тому, щоб побачити їхнє місце в загальній картині подій, а ще й у тому, аби зрозуміти, як вони зіставляються з реальним станом політичних і воєнних справ, інформація ж бо в згаданих документах значною мірою була неточною. Такими контекстами є Велика Північна війна із задіяними в ній політичними гравцями, інтереси великих світових потуг, безпосередньо незалучених до цього конфлікту, але зацікавлених у тому чи іншому його результаті, — насамперед Османської імперії та Франції.

У згадках про напрацювання дослідників, вважаємо, варто зауважити насамперед ті питання,

¹ Див.: Станіславський В. Османська імперія перед російською загрозою: воєнні дії в Речі Посполитій та реакції Стамбула (літо 1704 року). *Східний Світ*. 2025. № 3. С. 42–60; Його ж. Російські війська на теренах Речі Посполитої, повідомлення про гадане захоплення ними Кам'янця-Подільського та реакції турецького уряду (грудень 1704 — січень 1705 рр.). *Сіверянський літопис*. 2025. № 6. С. 30–36.

що описуються або оцінюються по-новому чи постають більш об'єктивними. Зокрема, Володимир Великанов здійснив, як видається, близьку до реалістичної оцінку чисельності російських військ, заблокованих у Гродно², що важливо для розуміння співвідношення російських і шведських сил, та визначив стратегічне значення цього блокування. Також науковець надав загальний огляд участі українських козаків у боях зі шведами навесні 1706 р. на теренах Великого князівства Литовського. Щодо значення Гродненського блокування московських військ шведами, суттєвими є судження польського науковця Яцека Бурдовіча-Новіцького³. Доробок Олександра Беспалова використано для оцінки сил супротивних сторін перед битвою і обсягу втрат після битви при Фрауштадті (Всхові)⁴. Для опису ситуації на Правобережжі, контролюваному І. Мазепою, прислужилися праці Миколи Андрусяка⁵ та Яна Пердені⁶. Розвідки Кирила Кочегарова вельми цінні фактажем, отриманим із архівних справ, щодо підготовки Києва до протистояння зі шведами, інформацією про княгиню Анну Дольську й можливий похід Карла XII до Києва чи Кам'янця-Подільського⁷. Питання ж зв'язків французького посла в Османській імперії з Кримським ханатом; спроб Бахчисарая та угорців спонукати Стамбул до війни з Росією через

² Великанов В.С. Русский вспомогательный корпус на польско-саксонской службе в 1704–1707 гг. и сражение при Фрауштадте. Москва, 2018. С. 54.

³ Burdowicz-Nowicki J. Piotr I, August II i Rzeczpospolita 1697–1706. Kraków: ARCANA, 2013. S. 614, 618–619, 621.

⁴ Беспалов А. Сподвижники Карла XII. Москва: Рейттарь, 2003. С. 84–89.

⁵ Андрусак М. Мазепа і Правобережжя. Львів, 1938. С. 62.

⁶ Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w. Wrocław-Warszawa-Kraków: Ossolineum, 1963. S. 226–227.

⁷ Кочегаров К.А. Киев в русской оборонительной стратегии после завершения Гродненской кампании (апрель-июнь 1706 г.). *Белгородская черта: сборник статей и материалов по истории Белгородской оборонительной черты*. 2022. Вып. 7. Белгород: Издатель Елена Сичкарева. С. 111–112, 114–115, 117–120; его же. Основание Печерской крепости в Киеве и строительные работы 1706 г. *Белгородская черта: сборник статей и материалов по истории Белгородской оборонительной черты*. 2024. Вып. 9. Белгород: Издатель Елена Сичкарева. С. 149–157.

впливи французької влади можна доволі ґрунтовно простежити, послуговуючись матеріалом із дослідження Юзефа Анджея Геровського⁸.

Мета статті висвітлити реальну ситуацію на Правобережній Україні в першій половині 1706 р. у широкому контексті міжнародних подій під час Великої Північної війни.

Гродненська блокада російських військ. З початку 1706 р. ключові події московсько-шведського протистояння, до якого були залучені й українські формування Війська Запорозького, відбувалися на теренах Великого князівства Литовського. Взимку-навесні 1706 р. найбільшим клопотом московитів був порятунок їхнього війська від Карла XII. Основні сили російської армії — близько 32,5 тисяч осіб зі 103 гарматами — зимували в околицях Гродно⁹. У січні 1706 р. Карл XII з 19-тисячним військом підійшов до міста, маючи на меті оточити його й заблокувати значні сили противника. У тих обставинах від дій шведської армії міг залежати не лише результат Великої Північної війни, а й існування Московської держави¹⁰.

Значні сподівання росіяни покладали на допомогу короля Речі Посполитої Августа II, однак вони виявилися марними. У лютому 1706 р. при Фрауштадті (Всхові) відбулася битва саксонсько-московського війська під командуванням генерал-лейтенанта Маттіаса Йоганна фон дер Шуленбурга із шведським військом генерал-фельдмаршала Карла Густава Реншильда. Союзні сили Московії та Саксонії, які налічували близько 18 тисяч осіб і мали на озброєнні 32 гармати, зазнали жорстокої поразки від шведів чисельністю 9–10 тисяч, які не мали артилерії. Втрати становили близько 8 тисяч убитими, а також вся артилерія і обоз, близько 8 тисяч осіб потрапило в полон, доля ще кількох тисяч залишилася невідомою. Шведське військо мало вбитих 452 особи й 1077 поранених¹¹.

Не отримавши допомоги, московські війська змогли врятуватися відступом: у березні вони покинули Гродно, пройшли маршрутом на Тикоцин, Брест, Ковель, Луцьк, Полонне, а в травні 1706 р. отаборилися в Києві¹². Спроби ж Карла XII наздогнати противника були невдалими найбільше через природні перешкоди. Лише в червні шведська армія розташувалася на Волині.

⁸ Gierowski J. A. Krym w polityce Wersalu w latach 1704–1709 / Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytnej Europie. Kraków: Wyd-wo «Księgarnia Akademicka», 2008. S. 433–435, 437–438.

⁹ Великанов В.С. Русский вспомогательный корпус... С. 54.

¹⁰ Burdowicz-Nowicki J. Piotr I, August II i Rzeczpospolita... S. 614, 618–619, 621.

¹¹ Беспалов А. Сподвижники Карла XII... С. 84–89.

¹² Burdowicz-Nowicki J. Piotr I, August II i Rzeczpospolita... S. 624.

Українські війська у війні зі шведами, ситуація на Правобережжі. Для прикриття Литви були спрямовані війська на чолі з Іваном Мазепою та думним дворянином Семеном Неплюєвим. Крім того, козаки постійними набігами утруднювали постачання шведських сил. У березні 1706 р. українські козаки зайняли Несвіж, Слуцьк, Ляховичі та Мінськ. Однак ще того ж місяця шведи захопили Несвіж, де козаки зазнали значних втрат і загинув стародубський полковник Михайло Миклашевський. Далі шведське військо взяло в облогу замок у Ляховичах, у якому засіли козаки переяславського полковника Івана Мировича. На допомогу Ляховичам був спрямований Миргородський полк Данила Апостола й частина російського драгунського полку. Не наважившись атакувати численне угруповання шведів у Ляховичах, Д. Апостол відійшов до Слуцька. На підкріплення до нього відправили загін московитів під командуванням С. Неплюєва. У квітні всі ці сили зазнали поразки під Клецьком, а в травні капітулювали оборонці Ляховичів¹³.

Що ж до правобережних теренів, то вони й далі перебували під керівництвом І. Мазепи, який не поспішав передавати їх Речі Посполитій. Відомо, що ще в листопаді 1705 р., під час переговорів у Гродно, цар засвідчив свою готовність виконати умови договору 1704 р., а саме передати Речі Посполитій відібрані від Семена Палія міста, зокрема Білу Церкву¹⁴. Тим же місяцем датується лист від Петра I до І. Мазепи з наказом здійснити передачу комісарам від Речі Посполитої зазначені міста й фортеці¹⁵. А в січні 1706 р. Август II сповіщав українського гетьмана про зобов'язання царя за новим союзним договором повернути Речі Посполитій Правобережжя. Тоді ж король призначив комісарів, які мали порозумітися з І. Мазепою щодо передачі їм Фастова, Білої Церкви, Корсуня, Немирова й інших населених пунктів¹⁶. Як відомо, така передача не відбулася.

Укріплення Києва й лист до Івана Мазепи від Анни Дольської. Основні сили московитів після прибуття до Києва переправилися через Дніпро і ще наприкінці січня місяця отаборилися біля Чернігова. Тоді ж російське командування звернуло особливу увагу на зміцнення Києва задля можливого опору шведським військам. У травні-липні загроза місту виглядала цілком реальною. Залога Києва була значно збільшена. І якщо на 9 квітня 1706 р. вона налічувала

¹³ Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. Київ: Темпора, 2006. С. 260–262.

¹⁴ Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 3 (1704–1705). Санкт-Петербург: Государственная типография, 1893. С. 1036–1037, 1041, 1046.

¹⁵ Андрусяк М. Мазепа і Правобережжя... С. 62.

¹⁶ Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej... S. 226–227.

1899 осіб, то вже в травні — 3837, а 20 червня — майже 5000. Невдовзі було ухвалено рішення про спрямування до Києва ще додаткових сил, а 5 липня Петро I відправив звідти розпорядження прибути до міста І. Мазепі з військами. Не пізніше 8 числа гетьман був у Києві¹⁷. Після отримання повідомлень про спрямування шведів на захід 15 серпня 1706 р. за участі царя було закладено бастионну Печерську фортецю в Києві. Керував будівництвом військовий інженер Марк Гейнсон, а загальний нагляд здійснював Іван Мазепа й постільничий Гаврило Головкин. Роботи виконувалися переважно українськими козаками, з можливою участю московських полків, дислокованих тоді в Києві, і тривали до кінця жовтня. Тоді будувалися чотири бастиони з північного боку й було розпочато спорудження Київських воріт¹⁸.

Тим же 1706 р., коли І. Мазепа й російські можновладці на чолі з царем перебували в Києві, датовано відомості про приниження Петром I статусу гетьмана шляхом розпорядження про підпорядкування українського правителя О. Меншикову у військовому поході, про напругу у відносинах гетьмана з царським фаворитом і намагання останнього продемонструвати свою зверхність над І. Мазепою, про заклик князя до гетьмана щодо розправи зі старшиною Війська Запорозького¹⁹. І саме влітку 1706 р. до І. Мазепи надійшов лист від княгині Анни Дольської із закликом «починати задуману справу» — виступити на боці Станіслава Лещинського й Карла XII. Відомо, що Пилип Орлик залишив дуже цікавий спогад про емоційно-бурхливу реакцію гетьмана на цей заклик²⁰.

Згаданий лист від княгині міг бути написаний з Кам'янця-Подільського. Таке припущення виникає з інформації, що саме того року в Кам'янці шукали прихистку мешканці Речі Посполитої — втікачі від війни, а серед них

¹⁷ Кочегаров К.А. Киев в русской оборонительной стратегии... С. 111–112, 114–115, 118–119.

¹⁸ Сіткарьова О.В. Архитектурный ансамбль Киево-Печерской лавры та її історичного оточення за доби гетьмана І.С. Мазепи. Київ: Довіра, 2005. С. 59–62; Кочегаров К.А. Основание Печерской крепости в Киеве... С. 149–157.

¹⁹ Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. Исторические монографии и исследования. Т. 16. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1885. С. 291, 293–296; Кентржинський Б. Мазепа. Київ: Темпора, 2013. С. 240; Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». Київ: Кліо. С. 343; Кочегаров К.А. Киев в русской оборонительной стратегии... С. 115, 120; Киселев М.А., Кочегаров К.А., Лазарев Я.А. Патроны, слуги и друзья. Русско-украинские неформальные связи и управление Гетманщиной в 1700–1760-х гг. Исследование и источники. Екатеринбург, 2022. С. 278–279, 294–298.

²⁰ Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. С. 291–293; Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. С. 343.

й А. Дольська. У Берестечку її зустрів київський міщанин Василь Іванов, коли відвідував ярмарку. За його словами, до подільської твердині їхали «й інші поляки з усіма своїми пожитками й стадами». До Києва В. Іванов повернувся наприкінці травня 1706 р. де й переказував ці новини.²¹ Цікаво, що схоже про перебування в Кам'янці як у безпечному місці багатьох представників верхівки Речі Посполитої з родинами розповідали у Батурині в червні 1706 р. компанієць-утікач зі шведського полону й олицький вїт. За їхніми словами, у подільському місті «...ледь не всі сенатори та великі урядники з дружинами, дітьми та майном своїм від неприятельського наступу повтікали й нині там перебувають»²².

Французький посол у Туреччині та підштовхування ним Порту до війни з Московією. Звернення до огляду діяльності французького представництва в Османській імперії є нагальним, оскільки керівництво Франції мало великі сподівання на використання її потенціалу у своїх інтересах, а найперше для сприяння боротьбі зі своїми європейськими противниками.

Спочатку дещо про компетентність і глибину проникнення французького посла Шарля Ферріоля в тогочасну політику, пов'язану з налаштуванням османської влади проти Росії. В цьому питанні ключовою стала взаємодія посла з верхівкою Криму. А хороші взаємини з Гіреями Ш. Ферріоля при Порті ґрунтувалися на попередній участі французького посла в антигабсбургському повстанні в Угорщині, де йому підпорядковувався татарський підрозділ, досвіді участі у війні проти Священної ліги, зв'язках з кримською верхівкою через француза-посередника — хірурга й ханського лікаря Ферранда. До цього додався й вплив створеної в 1706 р. французької католицької місії в Криму, очільник якої отримав від посла певні інструкції та шифри. Фінансувалася ця місія також через Ш. Ферріоля. Більше того, є дані, що Гази-Гірей обійняв ханську посаду за рекомендацією, наданою послом султану, а познайомився посол з майбутнім очільником Криму ще під час війни в Угорщині. Ці зв'язки були підкріплені й дарунками від Ш. Ферріоля Гази-Гірею та його матері²³.

Тепер про практичні кроки у досліджуваному напрямі. У 1705 р. Гази Гірей III зробив спробу зніщувати війну з Московією через Ференца II Ракоці, який і направив своїх посланців до Стамбула з цього питання. Наступного року французький король підтримав такий сценарій, бо вважав, що в разі початку турецько-російської

²¹ Кочегаров К.А. Киев в русской оборонительной стратегии... С. 115, 120.

²² Цит. за: Киселев М.А., Кочегаров К.А., Лазарев Я.А. Патроны, слуги и друзья. С. 802.

²³ Gierowski J. A. Krym w polityce Wersalu... S. 433–435.

війни Ференц II міг здобути більше шансів на допомогу Карла XII і почав би співпрацювати з С. Лещинським. Також ця війна зберегла би угорців від турків, які більшість своїх сил спрямували б проти Росії. Навіть сама ініціатива такої війни могла посприяти Ракоці отримати поміч від шведського короля. Відповідно, Ш. Ферріоль допоміг угорським представникам у доступі до великого візира й муфтія. У березні 1706 р. вони подали Порті меморіал (редагувати який допомагав французький посол) з пропозицією війни з Росією та декларуванням таких цілей: відібрання Азова, знищення російських фортець на кордоні з ханатом, ліквідація російських православних місій на черкеських теренах. Така війна мала усунути небезпеку для Туреччини й Криму з боку Москви, послужила б зміцненню становища С. Лещинського в Польщі, дала би можливість Карлу XII для його інтервенції проти Австрії. Відповідно, склалися би сприятливі обставини для допомоги Ференцу Ракоці проти цесаря з боку С. Лещинського й Карла XII²⁴.

У цьому меморіалі зазначалося також, що настрої греків та волохів, незвичайна амбітність Петра I штовхають його до війни з Туреччиною. Натомість пропонувалося діяти на випередження і напасти на царя, поки він не міг справитися зі шведами. Також швейцарець на службі в Людовіка XIV барон Жан Віктор де Безенваль у травні того ж року в листі до представника свого монарха при Ференці II Ракоці зауважував, що війна султана з Московією була би особливо корисною для короля Франції²⁵.

У квітні 1706 р. Ш. Ферріоль намагався переконати великого візира в потребі допомоги угорцям, наполягаючи, що найкращим способом для цього було би оголошення війни Росії. У таких обставинах цар був би вимушений вивести частину військ з Речі Посполитої, Карл XII міг би не тільки увійти в Саксонію, а й разом з поляками допомогти Ракоці. Однак великий візир, хоча й погоджувався з аргументами Ш. Ферріоля, відбувся тим, що не має необхідних повноважень від султана. А до того ані він, ані муфтії не надали писемної відповіді на поданий їм меморіал²⁶.

Бахчисарай також демонстрував активність. За інформацією молдовського князя Димитрія Кантемира, який тривалий час жив у Туреччині й був знайомий з багатьма представниками верхівки держави, на початок травня 1706 р. кримський хан закликав султана надати йому на допомогу війська, оскільки московити здійснювали приготування до війни.

Повідомлення Досифея II Петру Толстому про залишення царськими силами володінь Речі Посполитої. На тлі таких застережень і закликів очільники Турецької держави мали з полегшенням отримати новини про відхід російських військ з теренів Речі Посполитої — обставини ж бо склалися позитивно без воєнного втручання султана. До того ж варто зауважити, що описаний вище загальний стан справ у перебігу російсько-шведського протистояння засвідчує, що отримані турками новини були зовсім неточними, хоча все ж засвідчували послаблення позицій Москви. Отже, 29 травня 1706 р. до П. Толстого надійшов лист від ерусалимського патріарха Досифея II, у якому той з великою похвалою відгукнувся про дії Петра I з передачі полякам українських теренів на Правобережжі, а саме невеликих українських міст, зазначаючи, що турки побоювалися, аби московський монарх не заволодів Кам'янцем. На той час османська верхівка була значною мірою заспокоєна щодо відносин з Москвою²⁷. Подібно ерусалимський патріарх писав до російського дипломата 6 червня 1706 р. Він зауважував, що турки остерігалися, аби цар не взяв Кам'янця від поляків. А вже на той час перебували «у радості великій», вважаючи, що Петро I «ніби воістину віддав Україну полякам» і, отже, від них віддалився²⁸.

Вже більш масштабніше виглядав російський відступ у третьому листі патріарха. 1 липня 1706 р. Досифей II сповістив московського посла, що трьома днями раніше приїхав гонець з Ясс, у якого дорога зайняла шість днів, з повідомленнями від волоського господаря про переміщення збройних сил, підвладних Петру I. За цією інформацією московські війська залишили Польщу й попрямували до Смоленська, звідти вийшли й всі козаки та «пішли у свою Батьківщину», король Август II шукав куди би втекти, а Карл XII зі своїми силами йшов до Кам'янця-Подільського²⁹. За словами патріарха, турки не оцінювали вихід «московитян і козаків» з Польщі як «непристойну справу», але вважали, що за цим криється якась хитрість царя, а інформація про втечу Августа II і прихід Карла XII викликала у них сумнів через низку причин. До того ж Досифей II очікував, що незабаром надійдуть нові відомості про росіян й українців, більш достовірні, бо повідомленням від господаря не довіряв, «оскільки ті волохи як нехристияни завжди погано пишуть»³⁰.

Ще одне цікаве свідчення щодо сприйняття представниками влади Османської імперії стану ситуації за її північними кордонами. 25 серпня

²⁴ Ibid. S. 437–438.

²⁵ Борщак І. Шведчина й французька дипломатія (за невиданими документами). *Науковий збірник за рік 1928*. Київ, 1928. Т. 28. С. 78.

²⁶ Gierowski J.A. Krym w polityce Wersalu... S. 438.

²⁷ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). Ф. 89. Оп. 1. 1706. Спр. 3. Арк. 206, 207 зв., 211.

²⁸ Там само. Арк. 224, 225 зв., 226 зв.

²⁹ Там само. Арк. 263–263 зв.

³⁰ Там само. Арк. 263 зв. — 264.

1706 р. валашський господар Константін Бринковяну писав боярину Федору Головіну про реакції прикордонних турецьких урядовців на інформацію щодо приїзду царя до Києва — вони стали поводитися більш обережно та пильно³¹. Загалом же для розуміння лінії поведінки Порти в тих обставинах доречно навести дуже влучну, як на наш погляд, цитату з хроніки Мегмеда Рашида, яка пояснює коливання османського уряду щодо відносин з Московією та аргументацію вибору миру, незважаючи на вагомі застереження. Після згадки про шкоди купцям з Османської імперії і мешканцям прикордоння від нападів українських козаків та відкладення Москвою рішення цієї проблеми на час після завершення війни зі шведами Мегмед Рашид зазначив: «Та хоча Москаль і заявляє про відданість миру, однак при тому, що вчинки та поведінка, які вони (московити) собі дозволяють, суперечать миру та їхнім власним заявам і через те незрозуміло, як відрізнити їхнє приятельство від ворожнечі, з боку Очаківського губернатора Везіра Юсуфапаши до їх яснотельможності верховного везіра Чорлулу Алі-паші на початку його каденції було послано подання, сенс якого полягав [у наступному]: “Хоча вчинки москаля отаким чином є [для нас] непевні та сумнівні і існує потреба наказу про відмову ‘найвищим шляхом’ (себто султаном) від їхньої присяги та здійснення походу на нього (Москаля), обставини, в яких він (московський цар) перебуває, усе ще не ясні, [отже] немає можливості здійснити похід на москалів з боку Високої Держави. Проте позаяк з боку Високої Держави неможливо призвести зламання миру, вживання заходів, які благорозумним способом спричинили б відмову Москаля від його політики, відноситься до нагальних справ для ретельного міркування”»³².

Звістки про можливе спрямування Карла XII до Києва чи Кам'янець. Зазначене вище повідомлення волозького господаря щодо наміру Карла XII йти до Кам'янець-Подільського було не єдиним, де наступною ціллю короля визначалася подільська твердиня, поряд з якою

³¹ Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в.: документы и материалы в трех томах. Москва: Издательство «Наука», 1970. Т. 3: 1673–1711. С. 236.

³² Цит за: Галенко О. Східна Європа 1704–1709 рр. у висвітленні османської хроніки Мегмеда Рашида. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2010. Вип. 9–10. С. 278–279. У цитаті залишено дужки, вживання яких зумовлене О. Галенком: «Для полегшення розуміння тексту деякі терміни, метафори, а не раз і займенники, пояснено у круглих дужках, або — в разі потреби — також у примітках. Квадратними дужками позначено слова, вставлені перекладачем для зручнішого викладу перекладу українською мовою» (С. 266–267). Чорлулу Алі-паша став великим візиром на початку травня 1706 р.

найчастіше називався і Київ. Ще раз про можливі напрямки походу шведського очільника йдеться в листі від кесарійського митрополита Хрисанфа, датованому 18 червня, який Досифей II переслав П. Толстому 28 липня 1706 р. Хрисанф писав про перебування Карла XII в Дубно, «там, де зимував гетьман», збір шведами припасів та чутки щодо планів короля прямувати чи до Кам'янца, чи до Києва. Після цієї інформації в листі міститься вираз «та суть матеріальна Згурова»³³.

У період перебування Карла XII на Волині найбільше відомо про очікування прибуття його військ до Києва, який готувався до оборони. Туди ж король спрямував загін кавалерії із завданням непокоїти царські сили³⁴. Але свідчення вихідців із полону й купців були не такими однозначними. Так, компанієць Яків Метельський через 6 днів після втечі з полону з містечка Ляхівців 24 червня у своїй розповіді російському командуванню в Києві повідомляв про те, що Карл XII та С. Лещинський перебувають у Дубно, а також про можливість їхнього початкового спрямування до Кам'янца, а вже звідти — до Києва. А 28 червня чернігівські купці Павло Трофімов і Симон Радков, які повернулися з Дубно, де їх пограбували шведи, розказували, що у тому місті був Карл XII, що неподалік розташовувалося шведське військо й союзні сили бобруйського старости Яна Казимира Сапіги. Купці достеменно не відали, куди підуть шведи, а переповідали чутки: євреї казали, що чули від шведів й інших людей про намір йти під Кам'янець-Подільський, інші говорили про похід під Київ³⁵.

Новини про можливий рух шведського очільника до Кам'янца або Києва знайшли відображення і в листах українського гетьмана. 27 червня 1706 р. І. Мазепа писав Ф. Головіну з Батурина, що численні попередні повідомлення про намір Карла XII йти з усіма своїми силами під Київ частково змінюються, бо надійшли новини про плани шведського короля рухатися на Кам'янець-Подільський. Компанієць, який за тиждень до того утік зі шведського полону з містечка Іванпіль, а також олицький вїйт, говорили, що Карл XII перебуває в Дубно, а його сили — під містом; що С. Лещинський — у Луцьку на сеймі, по завершенню якого шведський король мав вирушати до Кам'янца. А 8 липня І. Мазепа писав з Києва до того ж адресата, що не знає

³³ РДАДА. Ф. 89. Оп. 1. 1706. Спр. 3. Арк. 284 зв., 285 зв. — 286. Процитований вираз, поданий в листі після інформації про дії та плани Карла XII, можливо, означає, що її походження пов'язано з довіреною особою І. Мазепа, яку звали Згурою і яку часто використовував гетьман як посланця.

³⁴ Anusik Z. Karol XII. Wrocław-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Ossolineum, 2006. S. 147.

³⁵ Кочегаров К.А. Киев в русской оборонительной стратегии... С. 117.

достеменно про наміри противника, бо не вдавалося захопити «язиків», а чутки доносили про два можливих варіанти спрямування шведів та їхніх річпосполитських прибічників — на Кам'янець чи Київ³⁶.

На користь версії про вірогідність походу шведського короля саме на Кам'янець-Подільський свідчить також документ союзного йому польського короля. 6 липня 1706 р. датується універсал С. Лещинського, написаний в обозі під містечком Торговицею до Подільського воеводства із закликом переходити на його й Карла XII бік, як це вчинило Волинське воеводство. Для ухвалення таких рішень польський король призначав на 27 липня сеймик у Кам'янці. Згідно з цим універсалом, Карл XII не бажав змінити права, віру й вольності Речі Посполитої, а прагнув для неї миру й цілості. Про поточну ситуацію, зауважуючи перемогу над московськими, саськими та козацькими силами, король писав, що «...сміливо можемо казати, що у Вітчизні немає неприятеля, тільки ми собі самі»³⁷.

Втім, як уже з'ясовано, для сучасників — значної кількості достойників Речі Посполитої — Кам'янець-Подільський виглядав надійним прихистком: важливими були як захисна потуга міста, так і віддаленість його від теренів, де велися найбільш інтенсивні воєнні дії. Універсал же С. Лещинського, як думається, свідчить лише про прагнення цього короля поширити свою владу на Поділля. Можливо, він вважав чи припускав, що шведський очільник піде саме до Кам'янця. Проте це не дає підстав твердити, що С. Лещинський знав достеменно, куди збирається спрямувати свої війська Карл XII. За свідченням камергера шведського короля Густава Адлерфельда, Карл XII «...зберігав свої наміри в такому секреті, що ніхто не знав, яким буде його наступний крок, хоча всі його війська мали накази бути готовими до маршу»³⁸. Саме з Торговиці й королівський секретар Самуель Казимир Швиковський 16 липня писав до великого канцлера литовського Кароля Станіслава Радзивілла про те, що наміри Карла XII С. Лещинському ще невідомі³⁹. Врешті, рішення шведського короля було зовсім інакшим — у липні 1706 р. його сили

вирушили в західному напрямку, їхньою ціллю була Саксонія⁴⁰.

Підсумовуючи розглянутий матеріал, зауважимо, що новіші з уже здійснених напрацювань істориків ще більш виразно утверджують положення про дуже складну ситуацію, у якій опинилася московська армія, а разом з нею і вся держава, у кілька перших місяців 1706 р. внаслідок блокування в Гродно та результатів битви Фрауштадті (Всхово). Відхід росіян став фактично їхнім порятунком, а намагання українських частин протистояти шведам мали важкі наслідки. Увагу привертають й українські терени — ті, що перебували під зверхністю Речі Посполитої, але якими правив І. Мазепа, підпорядкований царській владі. Перебрані від правобережних козаків землі Речі Посполитої не поверталися; Київ, через який пройшла російська армія, посилено готувався до оборони. Тут значно зросла залога й велися великі будівельні роботи — українці споруджували Печерську фортецю. Карл XII отаборився на Волині. Тоді ж до гетьмана надійшла пропозиція від Анни Дольської, яка, вочевидь, як і багато інших впливових і заможних людей, шукала безпеки в Кам'янці-Подільському, про виступ на стороні шведського короля і його прибічників у Польщі та Литві.

Окрім політичних подій у ході Великої Північної війни, для розуміння контексту й змісту зазначених на початку архівних документів варто враховувати впливи, що створювали на Стамбул зовнішні сили. Представником однієї з найвпливовіших був посол Франції, який добре орієнтувався в кримських й угорських справах, а своїм політичним завданням мав налаштування османської верхівки на війну з царем. У цьому ж напрямку діяв Ференц II Ракоці та верхівка ханату. Влада ж Османської імперії, яка дуже непокоїлася посиленням Москви й на час воліла уникати відкритого збройного протистояння з нею, за свідченням листів ерусалимського патріарха, з полегкістю зустріла новини про відступ російських сил. Причому спочатку в цих листах йшлося про територію Правобережної України, потім про Польщу. Характерно, що важливим для турків було зникнення московської загрози для Кам'янця-Подільського. Згадки ж в інформаціях від патріарха про наміри Карла XII йти з Волині до Кам'янця чи Києва підтверджуються й іншими джерелами, що свідчить про поширення таких чуток, хоча останні не підкріплювалися надійними доказами. Щодо реагування турецької влади на звістки про наміри шведського короля рухатися до подільської твердині, з цього приводу відомо лише про сумнів такого розвитку подій. Загалом для Стамбулу, який ще не був

³⁶ Там же. С. 117.

³⁷ Zrzódła do dziejów Polski. T. II. Wilno, 1844. S. 230–232.

³⁸ Adlerfeld G. The Military History of Charles XII, King of Sweden. London, 1740. Vol. II. P. 240.

³⁹ Przy boku króla Stanisława Leszczyńskiego (1706–1709) / Wydał Dygdała J. Warszawa, 2018. T. 1: Wyprawy do Saksonii i Litwy w latach 1706–1708. Listy królewskich sekretarzy Samuela Kazimierza Szykowskiego i Jozafata Michała Karpia oraz fragmenty z gazet pisanych i diariuszy. S. 32–33.

⁴⁰ Adlerfeld G. The Military History of Charles XII... Pp. 241–242.

налаштований на нові масштабні збройні конфлікти, ситуація на північних кордонах нагальних загроз не виявляла.

Нарешті воліємо подякувати редколегії журналу за увагу до проблематики статті та її публікацію.

REFERENCES

- Adlerfeld, G. (1740). *The Military History of Charles XII, King of Sweden*, 2. London [in English].
- Andrusiak, M. (1938). *Mazepa i Pravoberezhzha*. Lviv [in Ukrainian].
- Anusik, Z. (2006). *Karol XII*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Ossolineum [in Polish].
- Bespalov, A. (2003). *Spodvizhniki Karla XII*. Moscow: Reyttar [in Russian].
- Borshchak, I. (1928). Shvedchyna i frantsuzka dyplomatiia (za nevydanymy dokumentamy). *Naukovyi zbirnyk za rik 1928, XXVIII*, 77–88 [in Ukrainian].
- Burdowicz–Nowicki, J. (2013). *Piotr I, August II i Rzeczpospolita 1697–1706*. Kraków: Arcana [in Polish].
- Halenko, O. (2010). Skhidna Yevropa 1704–1709 rr. u vysvitleni osmanskoï khroniky Mehmeda Rasyda. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*, 9–10, 263–295 [in Ukrainian].
- Kentzhynskyi, B. (2013). *Mazepa*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Kiselev, M. A., Kochegarov, K. A., & Lazarev, Ya. A. (2022). *Patrony, sluzgi i druzya. Russko-ukrainskie neformalnye svyazi i upravlenie Getmanshchiny v 1700–1760 gg.* Yekaterinburg [in Russian].
- Kochegarov, K. A. (2022). Kiev v russkoy oboronitelnoy strategii posle zaversheniya Grodnenskoy kampanii (aprel — iyun 1706 g.). *Belgorodskaya cherta: sbornik statey i materialov po istorii Belgorodskoy oboronitelnoy cherty*, 7, 111–121 [in Russian].
- Kochegarov, K. A. (2024). Osnovanie Pecherskoy kreposti v Kieve i stroitelnye raboty 1706 g. *Belgorodskaya cherta: sbornik statey i materialov po istorii Belgorodskoy oboronitelnoy cherty*, 9, 149–157 [in Russian].
- Kostomarov, N. (1885). Mazepa i mazepintsy. *Istoricheskie monografii i issledovaniya*, 16, Saint Petersburg: Tip. M. M. Stasyulevicha [in Russian].
- Perdenia, J. (1963). *Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w.* Wrocław; Warszawa; Kraków: Ossolineum [in Polish].
- Sitkarova, O. V. (2005). *Arkhitekturnyi ansambl Kyievo-Pecherskoi lavry ta yii istorychnoho otochennia za doby hetmana I. S. Mazepy*. Kyiv: Dovira [in Ukrainian].
- Sokyrko, O. (2006). *Lytsari druhoho sortu. Naimane viisko Livoberezhnoi Hetmanshchyny 1669–1726 rr.* Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Stanislavskyi, V. (2025). Osmanska imperiia pered rosiiskoiu zahrozoiu: voienni dii v Rechi Pospolytii ta reaksii Stambula (lito 1704 roku) [The Ottoman Empire in the Face of the Russian Threat: Military Operations in the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Reactions of Istanbul (Summer 1704)]. *Skhidnyi Svit / The World of the Orient*, 3, 42–60 [in Ukrainian].
- Stanislavskyi, V. (2025). Rosiiski viiska na terenakh Rechi Pospolytoi, povidomlennia pro hadane zakhoplennia nymy Kamiansia-Podilskoho ta reaksii turetskoho uriadu (hruden 1704 — sichen 1705 rr.) [Russian Troops on the Territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth, Reports of their Alleged Capture of Kamianets-Podilskyi, and Reactions of the Turkish Government (December 1704 –January 1705)]. *Siverianskyi litopys / Siverian Chronicle*, 6, 30–36 [in Ukrainian].
- Tairova-Yakovleva, T. (2022). *Ivan Mazepa i Rosiiska imperiia. Istoriia “zrady”*. Kyiv: Klio [in Ukrainian].
- Velikanov, V. S. (2018). *Russkiy vspomogatelnyy korpus na polsko-saksonskoy sluzhbe v 1704–1707 gg. i srazhenie pri Fraushtadte*. Moscow [in Russian].

Дата першого надходження статті до редакції: 15.02.2026 р.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.03.2026 р.

Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.05.2026 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)